

UNELE OBSERVAȚII ASUPRA ALTARULUI DOLICHENIAN DE LA MAJDANIȘTE (SARAJEVO, R. S. F. JUGOSLAVIA)

DE

SILVIU SANIE — (IASI)

Recent în revista *Glasnik*, regretatul savant iugoslav Dimitrije Sergejevski, a publicat un altar dedicat lui Iupiter Dolichenus și Casius, descoperit în anul 1962 la Majdaniște pe valea râului Japra¹ (fig. 1).

După autor, cele trei registre ale altarului înfățișează, sus : acvila cu aripile desfăcute; la mijloc Iupiter Dolichenus (în stînga) și Casius (în dreapta), iar inscripția care începe în registrul superior și se termină în cel inferior ar avea următorul conținut :

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olichemo) ET CAS[io] /M. AVR (elius) FLAV(v)S SI/MD V(otum) S(olvit) L(ibens) L(aetus) M(erito)².

Se impune o revenire asupra lecturii inscripției și a interpretării reprezentărilor de pe altar, pentru care probabil textul inscripției a servit ca suport principal. Completarea propusă de D. Sergejevski în continuarea lui CAS este neconvingătoare și un grup de litere, nu lipsit de importanță, SIMD a rămas nedescifrat³.

Întreruperea lecturii după CAS, din primul rînd al inscripției, este nejustificată căci se mai pot distinge încă trei litere. Un semn de dimensiuni mai reduse, apropiat ca formă de litera grecească Δ credem că este litera O în ligatură cu T și la sfîrșit un R de mărimea și claritatea semnelor de la începutul rîndului, formînd cuvîntul CASTOR.

Dacă am admite, evident ca ipoteză de lucru, că pe inscripție se poate citi sigur doar CAS, considerăm inacceptabilă completarea CAS [io], din următoarele motive :

1. Nu există nici o informație literară, epigrafică sau de altă natură care să ateste prezența lui Iupiter Casios sau Ζεύς Κάσιος alături de Iupiter Dolichenus⁴.

¹ Dimitrije Sergejevski, *Žrtvenik Dolihena i Kasija*, în *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, N. S., XX, 1965, p. 7—15. Muzeul din Sarajevo inv. 1291.

² *Ibidem*, p. 8—9.

³ *Ibidem*.

⁴ Pierre Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951 ; idem, *Jupiter Dolichenus, Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 35, 41.

2. Cu toată relativă răspîndire a cultului său (Egipt, Siria, Grecia și chiar unele provincii occidentale) reprezentările antropomorfe⁵ ale lui

Fig. 1. — Altarul de la Majdanište.

⁵ Ζεὺς Κάσιος nu a fost adorat de la început sub formă umană. Cf. H. Steuding, art. *Casius* (Κάσιος), in *Roscher's Lexikon*, I, p. 855—856; F. Lenormant, art. *Casius* (Κάσιος), in *DA*, I₂, p. 935; A. Salač, Ζεὺς Κάσιος, in *BCH*, 46, 1922, p. 175.

Zeús Káστος sînt foarte rare și nu prezintă nici un element care să-l apropie de figurarea lui Iupiter Dolichenus, iar cvasi-similitudinea, cum ar fi cazul de față, este cu desăvîrșire exclusă⁶.

3. În inscripțiile latine ce-i sînt dedicate, Casius apare numai însoțit de Iupiter⁷ iar în cele grecești cu Zeus⁸. *Deo Casio* din inscripția de la Neddernheim, în loc de *Iovi Casio* poate fi o formă apropiată de grecescul Διὶ aleasă intenționat de dedicant⁹. Chiar dacă se consideră Káστος „Epiklesis des Zeus in einigen orientalischen Kulturen”¹⁰, apariția sa, separată în inscripția de la Majdaniște constituie o excepție.

Marea asemănare a personajelor din registrul mijlociu sugerează mai curînd ideea că el ar putea forma un cuplu, care în cazul de față trebuie căutat printre acoliții dolichenieni. Dacă la semnificația presupusă a imaginii de pe altar, adăugăm elementele furnizate de inscripție, ipoteza că acest cuplu reprezintă *Castores Conservatores* este pe deplin justificată. Pe altarul de la Majdaniște Iupiter Dolichenus nu este „în ținuta tradițională”, cum afirmă D. Sergejevski¹¹, deoarece personajele sînt apode, așezate direct pe taur.

Unii cercetători au considerat că forma apodă ar exprima simbolic nașterea lui Iupiter Dolichenus¹². Fr. Cumont și apoi alți savanți, între care un loc deosebit îl ocupă Ch. Picard, au demonstrat că aceste reprezentări apode sînt *Castores Conservatores*, definind semnificația, funcția și stabilind originea lor, astfel că apartenența acestora la ciclul dolichenian în calitate de asesori divini nu mai este în general contestată¹³.

În trei din numeroasele inscripții dolicheniene, în afară de Iupiter Dolichenus și alte divinități, apar și *Castores*¹⁴. Deci, datele oferite de

Fig. 2. — Statuetă de bronz cu reprezentarea lui Castor în postură de acolit dolichenian.

⁶ Pe monedele din Coreyra de exemplu Zeús Káστος are figura unui Zeus de tip elenic din secolul al IV-lea. Cf. A. Salač, *op. cit.*, p. 162.

⁷ *CIL*, III, 576 : P. *Heterius Rufio Iovi Casio sac(rum)* și *CIL*, III, 577 : M. *Valerius Corvini Iorico Iovi Casio v(otum) s(olvit)*.

⁸ A. Salač, *op. cit.*, p. 181.

⁹ *CIL*, XIII, 7330 : *Deo Casio Ovinius vstm*.

¹⁰ A. Adler, art. *Kasios* (Káστος, Kλστος), in *Re*, X₁, 1919, col. 2265.

¹¹ D. Sergejevski, *op. cit.*, p. 8 și în rezumatul francez p. 14.

¹² P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*..., p. 37, nota 2 și p. 38, notele 1,5.

¹³ Ch. Picard, *Les Castores conservatores assesores du Jupiter Dolichenus*, in *RHR*, CIX, 1, 1934, p. 76 și urm.; P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 36—40.

¹⁴ P. Merlat, *Répertoire*, nr. 151; *AnnÉp*, 1939, nr. 266 : *Castori et Polluci sigillum, I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) ex iusso, Vindici(i) Florentinus et Moderatus vslm*; P. Merlat, *Répertoire*, nr. 197 : *ex iusso I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni), L(ucius) Tellius Hermes et L(ucius) Tellius Romanus, filius meus, pro salute sua et suorum, sigilla Castorum marmorea d(ono) d(ederunt) sau d(e)d(icaverunt)*; P. Merlat, *Répertoire*, nr. 202; *CIL*, VI, 413; *I(ovi) O(plimo) S(ancto) p(raeslantissimo) D(olicheno) et Iunoni Sanctae, Herae, Castori(bus) et Apollini conservatoribus, Thyrsus pro salute patroni sui suorumque, iussu numinis eorum aram d(edit), salvis candidatis huius loci, per C(aium) Fabium Germanum*. De fapt această ultimă inscripție este mai importantă căci consemnarea unor ofrande de figurine *Castores* le amintim îndesebi pentru prezența lor pe inscripțiile dedicate lui Iupiter Dolichenus.

scena de pe altar și cele din primul rînd al inscripției se completează reciproc. Cît privește aspectul acestor Castores a putut fi urmărită o evoluție tipologică și cronologică a lor, personajele de pe altarul de la Majdaniște fiind mai apropiate de Tipul I (oriental)¹⁵.

Acvila din frontonul altarului este printre motivele frecvente în imagistica dolicheniană¹⁶, putînd fi emblemă sau chiar substituit divin¹⁷. Am putea considera că acvila simbolizează pe însuși Iupiter Dolichenus, stabilind o succesiune normală a celor trei registre ale altarului, în concordanță cu indicațiile inscripției.

Argumentarea noastră în sprijinul interpretării personajelor din registrul mijlociu al altarului ca fiind Castores (Castor și Pollydeuces), deși verosimilă, are unele puncte vulnerabile :

a. Personajul din stînga stă pe o bază formată din două protome de taur, specifică pentru Castores, pe cînd cel din dreapta are ca bază un taur.

b. Atributele acoliților dolichenieni (labrysul, fulgerul, creanga de palmier, patera, sceptrul)¹⁸ nu diferă de la un personaj la altul, pe același altar.

c. *Castoribus* se abreviază corect *Castorib*, iar pe inscripția de față nu există după R urmele unor alte litere.

Trebuie deci să admitem că pe altar sînt prezentați Iupiter *Dolichenus* apod (nu în picioare pe taur cum e ținuta tradițională) și *Castor*. Acoliiții dolichenieni formează un cuplu divin de personaje analoge și simetrice, constituind o pereche de nedespărțit. Statueta de bronz din colecția Muzeului din Viena este singura reprezentare izolată a lui Castor în postură de acolit dolichenian (fig. 2)¹⁹.

E lesne de constatat similitudinea personajului reprezentat de statueta de la Viena (clasică pentru acoliții dolichenieni) cu cel din registrul mijlociu al altarului de la Majdaniște.

După cum am amintit, grupul de litere SIMD a fost lăsat în suspensie de autor, nu fără a face unele presupuneri referitoare la numele semitic al dedicantului (care eventual ar putea proveni de la numele Simon), țara sa natală, motivul dedicației, „ori poate altceva”²⁰. Această ultimă „posibilitate” D. Sergejevski a admis-o probabil, conștient fiind de inconsistența ipotezelor enumerate. Considerăm că semnificația lui SIMD²¹ este S (acerdos) I (ovis) M (aximi) D (olicheni). Pe o inscripție de la Ampelum²² întîlnim notația Sacerdos *IOMD*, iar o prescurtare asemănătoare este cea din inscripția de la Apulum unde SID a fost completat S (acerdos) I (ovis) D (olicheni)²³. Lipsa epitetului *maximus* în cazul inscripției de la

¹⁵ Cf. P. Merlat, *Répertoire*, nr. 50, 66, 125, 147, 168, 322, 346. Asemănări mai pregnante cu figurile 50 (pl. III/2), 66 (pl. V/3) și 322 (pl. XXXV/3).

¹⁶ Pe șapte inscripții dolicheniene, cf. P. Merlat, *Répertoire*, nr. 34, 44, 51, 112, 227, vulturul figurează în absența lui Iupiter Dolichenus. Situația de pe altarul de la Majdaniște, adică vulturul și Castores, nu am constatat-o la nici una din reprezentările amintite.

¹⁷ P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 38—39, 88.

¹⁸ Idem, *Répertoire*, p. 411.

¹⁹ Ch. Picard, *op. cit.*, p. 77, fig. 3.

²⁰ D. Sergejevski, *op. cit.*, p. 9 și în rezumatul francez p. 11.

²¹ Partea de jos a fotografiei fiind mai întunecată și mai puțin clară, explicarea s-a făcut în limitele descifrării lui D. Sergejevski.

²² *CIL*, III, 7834.

²³ I. Berciu și Al. Popa, *Monumente epigrafice din Apulum, IV*, în *Apulum, V*, p. 177; idem, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 473.

Apulum sau *optimus* pe inscripția de la Majdaniște nu afectează cu nimic lectura propusă, deoarece astfel de omisiuni mai pot fi întâlnite în titulatura lui Iupiter Dolichenus²⁴. De altfel, între dedicanți nu mai puțin de 74 sînt preoți ai zeului²⁵, dintre aceștia 47 fiind orientali ca și M. Aurelius Flavus din inscripția de față și omonimul său de la Ampelum²⁶.

Altarul de la Majdaniște nu trebuie privit doar în legătură cu prezența în această localitate a lui M. Aurelius Flavus, oriental elenizat. El poate fi corelat cu exploatarea minieră unde a fost găsită inscripția. Atributele terestre și adorarea lui Iupiter Dolichenus de către cei ce extrageau și prelucrau minereul de fier au fost consemnate de Fr. Cumont²⁷, P. Merlat²⁸ ș.a. pe baza unor informații literare și inscripții²⁹, ultimele fiind interpretate și ca un indiciu în aflarea țării de origine a zeului.

În concluzie, inscripția de pe altarul de la Majdaniște trebuie, după părerea noastră, să fie citită astfel :

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) ET CASTOR(i)

M. AVR(elius) FLAV(v)S S(acerdos) I(ovis) M(aximi) D(olicheni)

V(otum) S(olvit) L(ibens) L(aetus) M(erito), iar personajele din registrul mijlociu al altarului să fie interpretate ca reprezentări ale lui Iupiter Dolichenus și Castor.

Iupiter Dolichenus apod și fără a avea fulgerele în mîna stîngă, ipostază necunoscută pînă acum în iconografia dolicheniană și prezența unui singur acolit alături de zeu, sînt principalele elemente care conferă altarului de la Majdaniște un loc aparte între cele aproape 400 de inscripții și monumente închinat zeului sirian.

QUELQUES OBSERVATIONS CONCERNANT L'AUTEL DOLICHÉNIEN DE MAJDANIȘTE (SARAJEVO), R. S. F. DE YOUGOSLAVIE

RÉSUMÉ

Récemment, dans la revue *Glasnik*, le regretté savant yougoslave Dimitrie Sergejevski a publié un autel qu'il attribue à Jupiter Dolichenus et Cassius (fig. 1).

La scène du registre moyen de l'autel représenterait, selon l'auteur Jupiter Dolichenus et Cassius, tandis que la lecture de l'inscription, du même autel, serait la suivante : I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) ET CAS(io)/M. AVR(elius) FLAV(u)S SI/MD V(otum) S(olvit) L(ibens) L(aetus) M(erito).

Ayant en vue que le complètement proposé par D. Sergejevski, à la suite des lettres CAS, n'est pas convainquant et qu'un groupe de let-

²⁴ P. Merlat, *Répertoire*, nr. 58, 131, 223, 256.

²⁵ Idem, *Jupiter Dolichenus*, p. 16.

²⁶ *CIL.*, III, 13116.

²⁷ Fr. Cumont, *Études Siriennes*, Paris, 1917, p. 201-202.

²⁸ P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 118.

²⁹ *CIL.*, VI, 309-17 = *ILS*, 4302 : *Iovi Optimo Maximo Dolicheno ubi ferum nascitur C. Sempronius Reclus frumentarius d.d.* ; *CIL.*, III, 1128 = *ILS*, 4303 : *numini et virtutibus Iovis Optimi Maximi Dolicheni nato ubi ferum exoritur naturae boni evenit et numini imp. Caes. T. Aeli Hadriani Antonini Aug. Pii* etc.

tres non sans importance, SIMD, ne fut pas déchiffré, une reprise de la lecture et de l'interprétation des figurations de l'autel, pour lequel le texte de l'inscription a probablement servi comme support principal, s'impose.

Les trois lettres, qu'on peut encore distinguer après CAS, nous permettent de compléter le mot CASTOR. Le complètement CAS(io) est inacceptable, et pour cause : a. il n'y a aucune information littéraire, épigraphique ou d'autre nature qui atteste la présence de Jupiter Cassios ou Ζεὺς Κάσιος à côté de Jupiter Dolichenus ; b. les représentations anthropomorphes de Ζεὺς Κάσιος sont très rares et ne présentent aucun élément qui puisse le rapprocher de Jupiter Dolichenus ; la quasi-similitude, comme dans notre cas, est tout à fait exclue ; c. dans les inscriptions latines Cassius apparaît accompagné par Jupiter ou Deus, tandis que dans celles grecques par Zeus. Bien que certaines difficultés dans l'identification émise par D. Sergejevski ne soient pas ignorées, l'auteur ne manifeste quand même pas de doutes en ce qui concerne sa lecture et son interprétation. La ressemblance des personnages, de même que le fait qu'ils sont apodes, suggèrent l'idée qu'ils pourraient être *Castores Conservatores*, dont la signification, la fonction, l'origine et l'appartenance au cycle dolichénien en tant qu'asseurs divins ont été démontrés par Fr. Cumont, Ch. Picard, etc. L'identification des divinités du registre moyen de l'autel avec *Castor* et *Pollydeuces* (Pollux) — ce qui impliquerait l'interprétation de l'aigle du fronton en tant que substitut de Jupiter Dolichenus —, quoique vraisemblable, comporte quelques points vulnérables, c'est-à-dire certains détails dans la figuration des acolytes dolichéniens et l'abréviation correcte du mot *Castoribus*. Il faut donc admettre que la figuration de l'autel représente Jupiter Dolichenus, mais dans une tenue inconnue jusqu'à présent — apode et sans tenir de la main gauche les éclaires — et *Castor*.

La statuette en bronze du Musée de Vienne était jusqu'à présent la seule représentation isolée de Castor en posture d'acolyte dolichénien (fig. 2). Pour le groupe de lettres SIMD, laissées en suspension par D. Sergejevski, l'auteur propose et argumente la lecture S(acerdos) I(ovis) M(aximi) D(olicheni).

Par cette lecture proposée on aboutit donc à la conclusion de la figuration de Jupiter Dolichenus accompagné par un seul de ses acolytes, tandis que l'explication de SIMD ajoute encore un nom de prêtre de cette divinité, aux 47 déjà connus. L'autel de Majdanište contribue, par cette particularité, à mettre en lumière de nouvelles caractéristiques de l'ichonographie de Jupiter Dolichenus et ajoute des informations utiles à la connaissance des acolytes dolichéniens.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — L'autel de Majdanište.

Fig. 2. — Statuette en bronze, représentant Castor en posture d'acolyte dolichénien.